

Артикуца Н. В. (Київ)

ОСНОВИ ВЧЕННЯ ПРО ЮРИДИЧНИЙ ТЕРМІН І ЮРИДИЧНУ ТЕРМІНОЛОГІЮ

Юридичний термін (від лат. *terminus* — межа, кордон) — слово або словосполучення, що виражає поняття з правової сфери суспільного життя і має визначення (дефініцію) у юридичній літературі (законодавчих актах, юридичних словниках, науково-правових працях).

Юридичний термін співвідноситься з правовим поняттям як першоелементом правового знання і слугує його знаковою (мовною) моделлю, репрезентованою у звуковій і літерній формах. Поняття, його внутрішній зміст, обсяг і структура є логіко-смісловою основою для побудови термінологічного значення у вигляді дефініції, яка узагальнює найістотніші ознаки і взаємозв'язки правового явища. Поняття сутність зумовлює місце і статус юридичного терміна в терміносистемі, його категорійні та класифікаційні ознаки.

Термін права може характеризуватись як загальноюридичний (поширений в усіх галузях права), галузевий (присутній лише в певній галузі права), міжгалузевий (відомий у двох або декількох галузях права), суміжний з іншими галузями діяльності.

За наявності визначення у нормативно-правових актах термін вважається кодифікованим. Він є нормою, еталоном для використання у всіх подальших законодавчих і підзаконних актах, діловій документації та сфері усної правової комунікації.

Термін, який створюється і функціонує у правовій науці, може не фіксуватися в законах, а мати власне науковий характер (*аномія, нормотворчість, правосвідомість, правова система, диспозиція правової норми*). У науковій літературі, яка віддзеркалює процес формування правового знання, такий юридичний термін може мати декілька наукових дефініцій, які презентують різні наукові підходи і школи, різні аспекти вивчення одного й того ж правового поняття.

Юридичний термін є одиницею термінологічної системи права, через яку входить до загального термінологічного фонду національної мови. Належність до літературної частини словника зобов'язує його відповідати правилам і нормам певної мови.

Сучасне термінознавство визначає специфічні ознаки терміна, які в сукупності відрізняють його від загальнонавчаних слів: системність, точність, прагнення до однозначності, відносна незалежність від контексту, наявність дефініції, функційна усталеність, конвенціональність, офіційність, стандартизованість, лаконічність, суворота нормативності, стилістична нейтральність, відсутність експресивності, коректність. Їх важливо враховувати для формування уявлення про нормативні і ненормативні терміноживання у юридичному мовленні.

Поряд з власне юридичними термінами, які є узагальненим позначенням правового поняття (*арбітраж, віндикування, неосудність, позов, правомочність, правовідносини, законодавча влада*), у юридичних текстах широко використовується номенклатура — система специфічних назв конкретних правових об'єктів: державних і міжнародних органів, установ та організацій, посад, документів, державних нагород (*Апеляційна палата, Європейський суд з прав людини, Верховний комісар ООН з прав людини, Закон України "Про Національний банк України", Заслужений юрист України*).

Кожен юридичний термін характеризується за походженням, семантикою, системними зв'язками, граматичною структурою, способом терміноворення та функційними параметрами.

За походженням він може бути питомим (*держава, відповідач, закон, заповіт, злочин, кара, право, правосуддя, суд, уряд*) або запозиченим (*абандон* (франц.), *авізо* (італ.), *вексель* (нім.), *бюджет* (англ.), *евтаназія* (грец.), *омбудсмен* (швед.), *юриспруденція* (лат.), *гетьман* (польс.)). На основі поєднання національних та запозичених термінів і терміноелементів утворено значну кількість термінологічних одиниць (*векселедавач, нормотворчість,*

кримінально-виконавче право, експертний висновок, імунітет свідка, латентна злочинність).

Особливий тип запозичень — інтернаціональні терміни латинського і грецького походження (*адвокат, акт, алібі, делікт, екстрадиція, інавгурація, конституція, політика, факт, юстиція*), які були засвоєні багатьма мовами. Скопійовані засобами рідної мови іншомовні терміни права є кальками (*демократія* —> *народовладдя, інтернаціональний* —> *міжнародний*). Найбільш поширені терміни й усталені словосполучення не перекладаються і передаються за допомогою транслітерації: *ад хок, де-факто, де-юре, еквітас, екс екво ет боно, персона нон грата*. Інтернаціоналізми слід відрізнити від екзотизмів, які означають специфічні явища правового побуту, звичаїв, державного устрою, назви органів, посад, законодавчих актів окремих країн: *альтинг* (ісланд.), *фолькетинг* (датськ.), *кнесет* (ізраїл.), *кортес* (ісп.), *муфтій, шейх* (араб.), *судебник* (рос.), *хурал* (монг.), *панчаят* (інд.).

За семантикою юридичний термін може бути однозначним або багатозначним. Давні терміни права протягом своєї еволюції використовувались для найменування декількох, як правило, суміжних понять (д.-р. судъ “процес”, “судова справа”, “дізнання”, “закон”, “судовий орган”, “вирок”, “пеня”, покарання”). І хоча загальною є тенденція позбавлення від багатозначності, низка складних за внутрішнім змістом термінів зберігає декілька значень: *конвент* (5), *аболіція, конституція, право* (4), *вина, континуїтет, кредит, суд* (3) та ін.

Терміни у межах терміносистеми права вступають у певні системно-сміслові зв'язки: родо-видові (*юрист* — *адвокат; акт* — *акт законодавчої влади* — *акт органу виконавчої влади й управління*); синонімічні (*правознавство* — *юриспруденція; кримінальний* — *карний; правовий* — *правничий* — *правний* — *юридичний*); антонімічні (*обвинувачення* — *захист; законно* — *незаконно; об'єктивне право* — *суб'єктивне право*). Абсолютно тотожні за значенням терміни є дублетами (*апатриди* — *аполіди; позивач* — *позивальник* — *позовник*).

За структурою терміни можуть бути простими (слово) або складеними (словосполучення).

Терміни-слова за лексико-граматичною належністю поділяються на іменники (*право, суддя, усиновлення, делікт*), прикметники (*правовий, законний, злочинний*), дієслова (*апелювати, заарештовувати, ув'язнити*), прислівники (*беззаконно, злочинно, неумисно, умовно*). Домінування іменникових форм обумовило субстантивований характер терміносистеми права.

Термінологічні сполучення можуть бути дво-, три-, чотири і багатокомпонентними. Найбільш поширеними є дво- і трикомпонентні термінологічні сполучення: прикметник + іменник (*криміналістична експертиза*), іменник + іменник (*права людини, оголошення померлим*), прикметник + прикметник + іменник (*цивільні правові відносини*), іменник + іменник + іменник (*право володіння землею*), іменник + прикметник + іменник (*притягнення до кримінальної відповідальності*), дієслово + іменник (*віддавати під суд*), дієслово + прикметник + іменник (*порушувати судову справу*) та ін. Багатокомпонентні сполучення термінів, позначаючи певне правове поняття, являють собою нерозривну, достатньо мотивовану смислову єдність (*правове регулювання ринку цінних паперів, матеріальна відповідальність членів колективного сільськогосподарського підприємства*).

Термінологічні сполучення складаються із стрижневого і залежних (атрибутивних) компонентів, які уточнюють, конкретизують значення основного терміна (*сімейне право, право на життя, право законодавчої ініціативи*). Вони мають достатньо високий класифікаційний потенціал, виділяючи позначуване з ряду аналогічного за диференційними або додатковими ознаками і здійснюючи систематизацію понять за родо-видовим принципом. Наприклад, родова назва *право* (сукупність правових норм)—> видова характеристика (сфера правового регулювання) п. *держане, адміністративне, цивільне, кримінальне, конституційне, трудове, сімейне, земельне, фінансове, екологічне, міжнародне* та ін.

Словосполучення — найбільш продуктивний спосіб сучасного термінотворення (3/4 ю.т.), який сприяє точності й однозначності термінології.

Традиційними способами українського термінотворення є: афіксація (*заволодіння, правник, підсудність*), безсуфіксний (*розшук*), словоскладання (*судоустрій*), змішаний (*законодавство*), спеціалізація загальнонавчального слова (перенос значення на основі метонімії або метафори): *сторона, відмивання брудних грошей, тіньовий ринок, легенда* (опер.-розш.). Серед юридичних термінів і номенклатурних назв усе більшого поширення набувають скорочені форми — *абрєвіатури*. Тенденцію до лаконічності термінології реалізують також терміни, утворені шляхом субстантивзації (прикметник—> іменник): *затриманий, оперуповноважений, підсудний, потерпілий, слідчий*.

Оскільки юридичний словник постійно еволюціонує з розвитком держави і права, у його складі крім активно вживаної термінологічної лексики є слова, які вийшли з активного вжитку, т.зв. історизми і архаїзми (*війт, віра, послух, прокуратор, промеморія, райца, тестамент, умоцований*), та неологізми — термінологічні одиниці, якими іменуються нові правові поняття і явища (*ядерне право, екологічно небезпечне поводження, міжнародний тероризм, євро, євродак, Євроюст, Європарламент, OLAF*).

Слід розмежовувати юридичний термін як цілком офіційну, узаконену назву правового поняття і професіоналізм — напівофіційне слово, сферою уживання якого є , як правило, усне побутово-професійне мовлення правників (у суддів: *підпадати під статтю, дослід, адмінматеріали*). Не є термінами також індивідуально-авторські неологізми, образні вислови, розмовні слова, терміноіди (“терміноподібні”), напівтерміни (ще не сформувавшись і не набули чіткого термінологічного визначення), які використовують правники у своїх наукових і публіцистичних творах, усному мовленні (*правова матерія, правове поле, вакуум права, юридичне логарифмування, оборудка, рихтувати закон, токсиманізація, телефонний злочинець, “наркотичне” законодавство*)

Юридична термінологія — історично сформована сукупність термінів, яка виражає систему правових понять і призначена забезпечувати специфічні потреби спілкування у сфері законодавства, юридичної науки і практики.

Ця сукупність є спеціальним об’єктом вивчення як у юриспруденції (зокрема у теорії держави і права), так і мовознавстві (насамперед у нових її галузях— термінознавстві (теоретичні основи вчення про термін і термінологічну систему права) і лексикографії (наука про теорію і практику укладання словників).

Юридична термінологія як мовнознакова система складається протягом усієї історії державно-правового розвитку людства і віддзеркалює різноманітні способи осмислення, номінації, визначення, класифікації правових явищ і категорій, шляхи еволюції правового знання, національно-мовні традиції термінотворення.

Особливості терміносистеми права обумовлені специфікою позначуваних правових явищ і понять, їх неповторною історією розвитку в системі національного права і національної мови.

Формування юридичного словника в системі мови відбувається під впливом зовнішніх і внутрішньомовних факторів. На характер і динаміку його розвитку впливають конкретні суспільно-історичні умови: тип виробничих відносин, співвідношення класових сил, зміни суспільно-державного устрою, міжнародні відносини, мовна політика та ін.

Рівень розвитку терміносистеми права залежить від накопиченого державою (нацією) досвіду правового врегулювання суспільних відносин, законотворчості і правозастосування, глибини наукового вивчення правових явищ і категорій, заходів щодо упорядкування, систематизації та лексикографічного опису терміносистеми права.

Як і будь-якій історично сформованій термінологічній системі, юридичній термінології притаманні як загальнолюдські мовні закономірності, так і національно-специфічні. Адже кожна національна мова має свою термінологічну систему для номінування правових понять, план вираження якої невіддільний від плану вираження даної мови.

Розвинені мови мають багатий термінологічно-правовий фонд з давнім генеалогічним корінням, який за сприятливих історичних умов та широкого територіального і часового

ареалу функціонування досягав високого ступеня розвитку. Він досить повно репрезентований у юридичних словниках різних типів.

У процесі еволюції термінологія не тільки збагачується новими термінами на позначення нових правових реалій і понять, але й постійно поглиблюється й удосконалюється усталений понятійний апарат та його словесне вираження. Кожному історичному періоду відповідає своя система понять і термінів, адекватно віддзеркалюючи певний етап розвитку державно-правових явищ, обсяг пізнаного й продуктивні на той час моделі і способи термінотворення. На формування термінології права у кожній мові впливали міжнародні і відповідно міжмовні зв'язки. Запозичення і мовна інтерференція — важливі чинники термінотворчого процесу. Поширення сфери правового регулювання, поява нових галузей права на стику наук спричинюють активне творення юридичної терміносистеми за рахунок залучення термінів суміжних сфер.

Українська юридична термінологія є одним з давніших пластів термінологічної лексики української мови, який своїми коренями сягає глибокої дописемної старовини — доби звичаєвого права. Найдавніші зразки актової мови і юридичної термінології дохристиянської Русі X ст. містять Правда Руська, Договори руських із греками 907, 911 і 944 рр., документи князівського законодавства. Генезис і розвиток української юридичної термінології тісно пов'язані з витоками й історією вітчизняного права, української державності і законодавства, історією української літературної мови. Становлення і формування національної правової терміносистеми відбувалося в надзвичайно складних і несприятливих історико-політичних умовах: бездержавності, відсутності активного функціонування, утисків і заборон. Але незважаючи на це, основне питоме ядро термінологічної лексики розвивалося на власній етнічно-мовній основі шляхом мобілізації внутрішніх словотворчих ресурсів та засвоєння іншомовних термінів і терміноелементів, зокрема інтернаціональних, що сприяло інтеграції української та європейської терміносистем.

Сучасна українська юридична термінологія — це складна, широко розгалужена, відкрита, динамічна система найменувань правових явищ, понять, інститутів, категорій. Вона ієрархічно структурована на підсистеми (галузі, підгалузі) і групи термінів (родовидові, синонімічні) на основі логіко-сміслових зв'язків між поняттями.

Має ядро (основний термінологічно-правовий фонд) і периферію (суміжні з правом ділянки), в яких під впливом екстралінгвістичних і власне мовних чинників постійно відбуваються певні лексико-семантичні зміни, процеси термінологізації і детермінологізації.

Лексичний склад, внутрішня будова і межі терміносистеми права рухливі, відкриті, знаходяться в постійному розвитку і взаємодії з іншими терміносистемами, загальноживаною і некодифікованою правовою лексикою.

Системність юридичної термінології ґрунтується на системі співвідносних юридичних понять, але не є тотожним їй віддзеркаленням. Відсутність термінологічної одиниці на позначення правової реалії або поняття може свідчити і про наявність лакуни у термінсистемі. Водночас одне й те саме поняття може передаватися різними термінами, що спричинює синонімію термінів; один термін може позначати різні поняття, що свідчить про його багатозначність; один звуковий комплекс передає різні поняття, що призводить до омонімії.

Відсутність взаємооднозначної відповідності між планом вираження і планом змісту (один термін – одне поняття), висока частотність цього явища у термінсистемі свідчить стан її становлення і характерну для цієї стадії її розвитку невпорядкованість.

Небажаними явищами в юридичній термінології є: багатозначність, синонімія, дублетність, варіативність, омонімія, експресивно-стилістична забарвленість.

Оскільки юридична термінологія не є раціонально організованою, семіотично бездоганною системою, в термінознавстві постійно існує проблема упорядкування термінології, перш за все у законодавстві.

Завдання упорядкування юридичної термінології вимагає насамперед упорядкування термінологічної бази на основі попереднього аналізу понять, їх глибокої наукової розробки, класифікації і диференціації, точного визначення.

Основні напрямки унормування сучасної української юридичної термінології — усунення кальок з російської мови і пропонування замість них власне українських термінів.

У сучасному термінознавстві виокремлюється самостійний науковий напрям — юридична лексикографія, що має на меті повну інвентаризацію, опис і впорядкування юридичної термінології. Під цим терміном також розуміють сукупність юридичних словників і наукових праць з цієї галузі.

Юридичний словник у тих чи інших аспектах вивчають різні розділи і підрозділи мовознавства: лексикологія, термінознавство, семасіологія, ономасіологія, когнітивна лінгвістика, етимологія, словотвір, фразеологія, стилістика, історія мови, історична лексикологія, порівняльна лексикологія, лексикографія, термінографія та ін. Термінологія права як складна, ієрархічно організована сукупність термінологічних одиниць усієї правової сфери діяльності людини знаходиться у полі зору загальної теорії держави і права (згідно з класифікатором правових наук). Але безпосереднім об'єктом усебічного теоретичного осмислення і практичного опрацювання на різних рівнях термінологічна лексика права виступає лише у двох споріднених наукових галузях: юридичному термінознавстві і юридичній термінографії.

Юридичне термінознавство і юридична термінографія являють собою нові спеціалізовані напрями дослідження термінологічно-правового фонду української мови, які синтезують сучасні методологічні підходи й методичний апарат мовознавчих і юридичних наук.

Юридична термінографія — це наука про теорію і практику укладання юридичних словників різних типів (загальноюридичних і галузевих, енциклопедичних і лінгвістичних, тлумачних, нормативних, перекладних, частотних, історичних, етимологічних, словників іншомовних та інтернаціональних термінів права та інших).

Юридичне термінознавство розробляє загальнотеоретичні питання терміна, термінології, терміносистеми права, визначає ключові поняття і категоріальний апарат своєї галузі, зокрема вивчає:

- природу правового терміна; співвідношення правового явища (денотата), юридичного поняття (сигніфікату) і термінологічної одиниці (мовного знаку);
- способи номінації спеціальних юридичних понять;
- місце юридичної термінолексики у системі загальнолітературної та спеціалізованої мови;
- стратифікацію термінологічної лексики права з різних позицій (семантичних, стилістичних, нормативності / ненормативності, уживаності, кодифікованості / некодифікованості, інформаційної насиченості тощо);
- системність термінології права та її дихотомічний характер;
- загальні параметри класифікації юридичних термінологічних одиниць (за структурою, генетичними, семантичними, словотвірними і функціональними характеристиками тощо);
- генезис, історичний шлях та перспективи розвитку юридичної термінології в українській мові;
- співвідношення національних і інтернаціональних елементів у терміносистемі права;
- продуктивність / непродуктивність моделей і способів юридичного термінотворення;
- закономірності і специфіку розвитку термінологічної системи права.

Створення наукової теорії юридичного терміна і термінології сприятиме реалізації практичних аспектів юридичного термінознавства, спрямованих на розроблення принципів систематизації, упорядкування й уніфікації юридичної термінології, створення державних стандартів на терміни та термінологічні словосполучення, кодифікацію термінологічних одиниць у новому законодавстві України. Серед найважливіших теоретичних і прикладних проблем юридичного термінознавства:

- дефініція юридичного терміна та її види,

- способи і засоби семантизації правових термінів у словниках різних типів,
- структура і компоненти словникової статті у юридичних і лінгвістичних словниках,
- методика складання реєстру термінологічних одиниць на матеріалі законодавчих та інших джерел,
- принципи і шляхи систематизації термінів у юридичних тезаурусах,
- створення комп'ютеризованого банку термінів права,
- розроблення робочих програм для відбору, класифікації і систематизації термінологічного матеріалу (термінів, термінологічних словосполучень, терміноелементів),
- створення спеціалізованої інформаційно-пошукової системи,
- переклад юридичних термінів (для перекладних словників),
- способи ілюстрування термінологічного матеріалу,
- система посилань та умовних скорочень у словниках різних типів та ін.

Тут перехрещуються шляхи теоретичної і прикладної лінгвістики (оскільки термінографія має на меті — розроблення методології, теоретичних засад і способів фіксації терміносистем права у словниках юридичних термінів різних типів), юриспруденції, інформаційного пошуку (методичний апарат сучасної юридичної термінографії орієнтований на автоматизовану обробку правових текстів (насамперед законодавства), створення термінологічного банку даних, обслуговування інформаційно-пошукових систем, машинного перекладу юридичних текстів), а також логіки, психології, статистики та ін.

Існує нагальна потреба у виданні словників з усіх галузей сучасного права. На сьогодні відсутні словники термінів кримінального, адміністративного, банківського, трудового, сільськогосподарського, міжнародного, космічного, ядерного, сімейного, земельного та інших галузей права. Укладання термінологічних словників з усіх галузей сучасного права, і на основі цього здійснення генералізованого лексикографічного опису української термінології права — надзвичайно важливе й актуальне науково-прикладне завдання, яке визначає найближчі й далекі перспективи розвитку юридичної термінографії.

Усе це сприяє формуванню нових підгалузей знання — історичного юридичного термінознавства та історичної юридичної термінографії, для яких методологічний принцип історизму є вихідним.

Перша підгалузь має на меті дослідити історичний шлях розвитку термінологічної лексики права, визначити її генетичну природу, простежити динаміку змін на різних мовних рівнях, зокрема встановити хронологію появи і втрати окремих термінів і цілісних терміносистем, виявити специфіку формування терміносистеми та узагальнити наукові спостереження і результати у фундаментальних теоретичних працях.

Друга підгалузь репрезентує склад давньої термінологічної лексики права у різних видах історичних словників: загальноюридичних і галузевих, перекладних, лексиконах та вокабулярах окремих писемних пам'яток (законодавчих актів та їх проектів; різних жанрів ділової документації; наукових, публіцистичних, філософсько-юридичних творів тощо). У полі зору історичної юридичної термінографії — історія термінологічного словникарства в Україні, систематизація й вивчення лексикографічної інтерпретації правових термінів у різних історичних джерелах, наукове опрацювання давніх лексикографічних джерел, підготовка до видання та перевидання словників юридичної мови попередніх епох.

Ретроспективний аналіз термінологічної лексики допомагає визначати магістральні тенденції у формуванні української термінології в цілому та окремих її галузей.

Сучасні методологічні засади юридичного термінознавства і юридичної термінографії органічно поєднують загальнонаукові підходи (аналіз і синтез, порівняння й зіставлення, моделювання, гіпотетико-дедуктивний, системно-структурний, опозиційний, функціональний, експериментування) з галузевими методиками наукового вивчення й опрацювання термінологічно-правового фонду української мови (лінгвістичними і юридичними).

Юридичний тезаурус — це універсальний словник термінів юридичної науки, який систематизує і репрезентує правові знання через структуру ключових понять права, їх взаємовідношення і зв'язки. Створення юридичного тезаурусу дає можливість компактно й

доступно представити для огляду понятійно-сміслове поле термінології, його системні відношення і структурні рівні.

Тезаурус — це і лексичний інструмент інформаційно-пошукових правових систем. Якщо тезаурус використовується для автоматизованого пошуку правової інформації, він називається інформаційно-пошуковим. Це словник термінів-дескрипторів, що репрезентують понятійний склад правової системи і мають певну локалізацію у правовому полі відповідно до внутрішніх логіко-семантичних відношень. Але в цілому він віддзеркалює суму накопичених знань про правові явища й категорії на логіко-понятійному і мовному рівнях. Принципової різниці між термінологічним і інформаційно-пошуковим тезаурусом немає, якщо термінологічний інструментарій останнього відпрацьований.

Юридичний тезаурус, що певним чином експлікує семантичну структуру словника мови права, містить у собі ті парадигматичні відношення, які реалізуються в синтагматиці, тобто тезаурусні зв'язки проявляються і формуються на функціональному рівні. Ось чому із системним та структурним підходами до вивчення юридичної термінології нерозривно пов'язаний функціональний.

Необхідність ефективного лінгвістичного забезпечення інформаційно-пошукових правових систем робить тезаурусний опис термінології права актуальним і перспективним науково-прикладним завданням.